

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Тетяна НІКОЛАЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри політичних технологій,
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана
(Київ, Україна), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Усупереч заборонам: видавничий проект А.Кримського та Б.Грінченка з випуску українських книжок для «народного читання» (1892–1896 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.046>

УДК: 930(477)821.161.2.09

Анотація. Метою статті є дослідження практик випуску А.Кримським і Б.Грінченком у 1892–1896 рр. українських книжок для народного читання на базі московського лубочно-го видавництва Є.Лубанова, з акцентом на висвітленні способів вибору інструментів відстоювання національних пріоритетів у просторі між офіційними цензурними настановами й комерційними інтересами книгаря. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів і методів студій з історії книги, читання та культурної антропології. **Наукова новизна.** На основі матеріалів епістолярної й публіцистичної спадщини А.Кримського та Б.Грінченка реконструйовано обставини започаткування проекту, встановлено чинники, які впливали на вибір творів для друку, виявлено поведінкові стратегії організаторів у налагодженні взаємодії з цензурними органами й комерційним книгарем при вирішенні питань отримання дозволу на друк, захисту авторських прав на рукописи, оформлення та редагування текстів. Узагальнено інформацію щодо реєстру українських книжок, виданих А.Кримським і Б.Грінченком. Указано практичні наслідки видавничих ініціатив. **Висновки.** Вусупереч заборонам на випуск українських популярних видань, А.Кримський і Б.Грінченко в 1892–1896 рр. спромоглися видати принаймні 11 книжок для «народного читання». Звернення до послуг московського лубочного книгаря вможливило їх друк у знайомому селянам форматі та поширення в українських селах. У відстоюванні ідей національної просвіти ініціатори проекту особливу увагу приділяли відбору творів та їх редагуванню. Через брак рукописів, відповідних вимогам організаторів, цензорів і видавця, видруковані книжки здебільшого були перевиданнями раніше випущених у світ творів. Розгляд повсякденних проблем, які доводилося вирішувати, засвідчує роль одинаків-ентузіастів у просуванні справи «народної просвіти» в національному дусі. Водночас аналіз епістолярію українських діячів оприявнює широке громадське тло індивідуальних зусиль активістів із пошуків альтернативних стратегій подолання цензурних заборон: видавничі зусилля А.Кримського і Б.Грінченка були вписані у вибудовану громадівцями систему видавничих практик та інтелектуальних контактів.

Ключові слова: Кримський, Грінченко, українські книжки, народне читання, селянство, цензура, комерційні лубочні видавництва, лубочна література, ідентичність.

Обмежувальні урядові постанови 1863 і 1876 рр. та доповнення до них 1881, 1892, 1895 рр.¹ законодавчо унеможливлювали вільний обіг українських популярних видань на території українських губерній Російської імперії. До середини 1890-х рр. інтелектуали, заангажовані у справу видання й поширення рідномовних книжок серед «народу» (передусім селянства), не мали змоги заснувати видавництва та культурно-освітні установи з «виразною національною маркою», були змушені вишукувати альтернативні способи забезпечення «корисного» читання українських селян, зокрема вдаючись до послуг комерційних книгарів. Маловідомою сторінкою історії таких взаємодій залишається сюжет про видавничу діяльність А.Кримського та Б.Грінченка в Москві 1892–1896 рр.

У 1903 р. Б.Грінченко, характеризуючи літературні успіхи А.Кримського, коротко згадав про досвід редагування ним кількох праць Г.Квітки-Основ'яненка, виданих у 1890-х рр. московським лубочним книгарем Є.Губановим². 1928 р. про публікацію в Москві творів української літератури більш детально розповів сам А.Кримський³. Надалі цей сюжет не був актуалізований до 1990-х рр., коли літературознавиця С.Павличко звернулася до нього, досліджуючи проблему формування моделі націоналізму вченого⁴. Факт опікування А.Кримським справою випуску дешевих книжечок у Москві також відзначений у редакторських заувагах до видання епістолярної спадщини академіка⁵. Однак як предмет спеціального дослідження до уваги фахівців проблема не потрапляла.

Мета цієї розвідки – на основі матеріалів епістолярної й публіцистичної спадщини А.Кримського та Б.Грінченка⁶ дослідити практики випуску ними в 1892–1896 рр. українських книжок для «народного читання» на базі московського лубочного видавництва Є.Губанова (процеси, умовно визначені як « видавничий проєкт»), з акцентом на висвітленні способів вибору інструментів відстоювання національних пріоритетів у просторі між офіційними цензурними настановами й комерційними інтересами книгаря. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у реконструюванні обставин започаткування проєкту, з'ясуванні чинників, що зумовили вибір творів для друку, виявленні поведінкових стратегій організаторів у налагодженні взаємодії з цензурними органами та комерційним видавцем у питаннях отримання дозволу на друк, захисту авторських прав на рукописи, оформлення й редагування текстів, укладанні реєстру українських книжок, виданих у межах проєкту, визначенні практичних наслідків цієї видавничої ініціативи А.Кримського і Б.Грінченка.

У 1928 р., згадуючи про досвід видання українських книжок у фірмі Є.Губанова, А.Кримський усі заслуги щодо започаткування цього проєкту адресував своєму товаришеві:

¹ Шандра В.С. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. – К., 2013. – С. XX–XXX.

² Грінченко Б. Крымский, как украинский писатель // Киевская старина. – 1903. – №1. – С. 118.

³ Кримський А. Етнографічні й інші видання московських лубочників: 1888–1893 // Його ж. Розвідки, статті та замітки. – К., 1928. – С. 167–181.

⁴ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2016. – С. 292.

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / Гол. ред. Л.В.Матвеева. – Т.1 (1890–1917). – К., 2005. – С. 435–436.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Ш. – №40724; №40725; Епістолярна спадщина...; Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т.5. – Кн.1: Листи (1890–1917). – К., 1973; Його ж. Про лубочну українську літературу // Зоря (Львів). – 1893. – №17. – С. 340–341; №18. – С. 361–362; Його ж. Етнографічні й інші видання...; Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання московських лубочників // Зоря. – 1890. – №21. – С. 335; Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки // Там само. – 1891. – №1. – С. 15–17; №2. – С. 37–38.

«От, Б.М.Грінченко (він тоді звичайно підписувався ще псевдонімом “Василь Чайченко”), людина, близька до села, знаючи, як добре вміють лубочники розповсюджувати в народі свої видання, надумався використати моє перебування в Москві, щоб провести українською мовою під лубочним, нікому непідозрілим прапором дещо путяще; ясно, що мені, живучи в Москві, зручніше було балакати про такі видання з лубочниками усно, безпосередньо, ніж йому – листуватися з ними з далекої Харківщини. Нам пощастило. Губанов пішов нам назустріч»⁷.

Проте, на думку С.Павличко, ідея видання «деяких творів справжньої української літератури» у вигляді лубочних брошур належала саме А.Кримському, що не заперечували ані Є.Губанов, ані Б.Грінченко⁸. Цей висновок підтверджують факти біографії вченого.

У 1889 р. 19-річний А.Кримський прибув до Москви для навчання в Лазаревському інституті східних мов, але коло його зацікавлень не обмежувалось освітніми інтересами – він шукав «безпосередньої праці» задля українського «простого народу». Його демократичні погляди сформувалися в колегії Галагана, навчаючись в якій, він захопився народницькими ідеями⁹. Тоді ж остаточно визначився з національним самоотождеченням: спілкувався з викладачем словесності П.Житецьким, одним з ідеологів культурницького спрямування Київської громади; через старших гімназистів, схильних до радикального українофільства, познайомився з галицькою періодикою. Усвідомлено ідентифікував себе як українця під впливом читання праць М.Драгоманова («нове світло осяяло») ¹⁰.

У Москві молодий народолюбець, «патріот до фанатизма», задавався питаннями: «яка ж реальна користь народові з всього того, чим я займаюсь?», «яка користь мужикам з твого патріотизму?». Згідно з народницькою парадигмою, головний спосіб «служіння народу» вбачав у просвітницьких практиках. На канікулах спробував повторити досвід «ходінь у народ» із читанням творів Т.Шевченка українським селянам. Швидко розчарувавшись у результатах цієї діяльності, згодом назвав «ненормальністю» просвітницькі претензії «неука» без «суспільних пересвідчень»¹¹.

Того ж 1889 р. А.Кримський почав міркувати і про інший шлях просвіти народу – випуск нових українських популярних книжок. Пізніше згадував, як «сунувсь був складати популярну книжочку, але зараз побачив, що не зможу», «це дуже важка річ». Уже тоді він уперше побував на вул. Нікольській, знаній розташованими тут лубочними видавництвами, для ознайомлення з українськомовною продукцією московських книгарів, які зацікавилися відповідною тематикою з другої половини 1880-х рр.¹²

Освіченим сучасникам лубочні видання видавалися «примітивними і звulgаризованими», але варто зауважити, що це був типовий популярний продукт, орієнтований на потреби ринку. У доборі творів, визначенні специфіки оформлення та компонування змістової частини «лубків» видавці орієнтувалися на смаки й читацькі вподобання селян і міщан. Швидке поширення лубочної продукції та «зворотний зв'язок» із читачами забезпечували численні книгоноші, котрі розповсюджували книжковий товар по всій Російській імперії.

⁷ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171–172.

⁸ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.292.

⁹ Епістолярна спадщина... – С.76–85, 85–106.

¹⁰ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.260–261.

¹¹ Епістолярна спадщина... – С.85–106.

¹² Там само. – С.90, 435–436.

Інтерес московських лубочників до розробки українських сюжетів був спричинений успіхом серед публіки вистав українських театральних труп. Невідомі укладачі лубочних українських творів зазвичай навіть не були в Україні, а сюжети та лексичний матеріал часто запозичували з переглянутих театральних драм¹³, що, зокрема, призвело до формування певних стереотипів про «малоросійську» популярну літературу з обов'язковими любовними сюжетами, жартами, піснями тощо. Комерційний потенціал знайдених літературних «формул» (Дж.Кавелті) доводили результати продажів. Є.Губанов, провідний видавець українських лубків у 1890-х рр., засвідчував, що в українських губерніях їх збували «очень швидко». Ці видання мали попит і в інших місцевостях імперії. За словами книгаря, наклад у 12 тис. примірників розходився за один – два роки¹⁴.

Ще перед поїздкою до Москви А.Кримський був вражений кількістю пісенників «московського т. зв. лубочного (вульгарного) видання» в ятках книгонош, які мандрували Україною, і це за часів, коли українська етнографія через цензурні утиски «перебувала кризу», а «поважні збірки етнографічних матеріалів не могли побачити світу»¹⁵. Водночас він зауважив, чим саме лубки приваблювали покупців – ціною та різнокольоровими картинками на обкладинках. Наявність останніх була надважливою для незаможних споживачів друкованого слова з незначним читацьким досвідом, а тим більше – пасивних читачів: «Нашому українському мужикові вони припадають до вподоби, і він купує їх дуже охоче». Науковцеві-філологів різали око численні мовні порушення в лубочних книжках (переплутані російсько-етимологічний та урядовий правописи, «на московський лад» перекручені слова), однак він змушений був констатувати, що ці брошури були «чи не єдиним постійним читанням нашого люду, бо видання книгарів кийвських не можуть так ширитися: дорогі вони»¹⁶.

Унікальною позицією А.Кримського – «патріотичного і освіченого українця у Москві» – вирішив скористатися В.Левицький (Василь Лукич), який з осені 1890 р. очолив редакцію львівської «Зорі» (1880–1897 рр.). Саме він запропонував молодому українолюбіві проаналізувати «літературний мотлох», тобто ті самі московські лубки на українські теми¹⁷. А.Кримський «охоче згодивсь», і того ж року підготував свій перший огляд цих видань¹⁸, в якому, поміж іншим, поставив питання: «Чому в нас не знайдеться якої людини або навіть спілки, що було б узялася регулярно видавати дешеві українські книжки, які ще можна видавати за теперішніх цензурних порядків?»¹⁹. Імовірно тоді ж у нього з'явилася мрія про організацію «правильного українського лубочного видавництва». У лютому 1892 р. він писав І.Франку, що почав думати про це торік²⁰.

Неочікувано для автора його текст у «Зорі» привернув увагу «декого з поважних українців»²¹. У січні 1891 р. Б.Грінченко, знаний у національних колах публічними виступами просвітницького характеру та видавничою діяльністю, відгукнувся великою статтею, в якій наголосив на потребі випуску популярних книжок, у тому числі надрукованих у лубочному форматі²². 10 січня, ще до виходу у світ усіх частин

¹³ Кримський А. Про лубочну українську літературу. – С.361.

¹⁴ Див.: Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

¹⁵ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167.

¹⁶ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

¹⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.263.

¹⁸ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167–168.

¹⁹ Кримський Хванько [Кримський А.]. Українсько-руські видання... – С.335.

²⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

²¹ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.167–168.

²² Чайченко В. [Грінченко Б.]. Популярні книжки. – С.37–38.

Грінченкового матеріалу, А.Кримський запропонував однодумцеві, з яким був заочно знайомий від 1890 р.²³, співпрацю на полі видання українськомовної просвітницької літератури.

На середину 1890-х рр. використання потужностей комерційних видавництв для випуску «корисних книжок» не було новиною. Відомим фактом стала співпраця заснованого Л.Толстим просвітницького товариства «Посередник» (1884–1935 рр.) із лубочною фірмою І.Ситіна для випуску дешевих видань із творами російської художньої та повчальної літератури. В умовах цензурних утисків ще раніше до такого способу публікації українських просвітницьких брошур зверталися діячі Київської громади. Мав подібний досвід і Б.Грінченко, котрий до 1892 р. друкував книжки «для народу» у Є.Фесенка (Одеса)²⁴, Ф.Михайлова (Харків), П.Панчешникова²⁵ й С.Гомолинського²⁶ (Київ).

У грудні 1891 р. А.Кримський зізнався Б.Грінченкові, що давно марив про випуск «популярних українських книжок», але саме його адресат своєю статтею навівав на цю думку «цілу нашу московську громаду», активісти якої вирішили скласти серію українських «книжочок» і видрукувати їх у видавництві Є.Губанова²⁷. Поза згадками про московських громадівців, усі організаційні клопоти взяв на себе А.Кримський, котрий розпочав справу з отримання згоди згаданого книгаря на друк українських рукописів. На початку 1892 р. просвітник радо повідомляв І.Франкові, що нарешті його «мрія була сповнена». Видавничий проект стартував. Поміж тих, хто погодився йому допомагати, на прізвище згадав лише Б.Грінченка та його дружину – письменницю М.Загірню²⁸.

Прагнучи «популяризувати українську літературу в Росії»²⁹, А.Кримський планував видання нових, спеціально написаних українськомовних книжок просвітницького типу, однак ані він, «ані ніхто з тутешніх українців не міг зложити нікаторої книжки *задля народу*»³⁰ (тут і далі курсив наш – *Авт.*), адже не мали навичок писати «популярно та ще й у рамках цензурного дозволу»³¹. Власне до Б.Грінченка молодий науковець від січня 1891 р. звертався як до «*єдиного* письменця, од к[от]рого можна сподівати[ся] заповоги задля нашого видавництва». Прохав надсилати «швидше усе, що маєте», «бо справа лубочних видань Вас так само болить, як і мене». У грудні 1891 р. А.Кримський підкреслював значимість умінь «шановного земляка» писати так, як «треба», та великий досвід у веденні «цього діла систематично»³².

Потенційних авторів А.Кримський шукав у середовищах українських громад Москви та Києва, йому «обіцялися помагати (творами) і другі деякі українці». Відомо, що звертався з персональними проханнями до І.Липи та О.Кримського³³. Останній відповів, що «задля простого люду в його нема нічогісінько підхожого».

²³ Знайомство розпочалося з критики молодим науковцем мовознавчих поглядів Б.Грінченка в розвідці «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» («Зоря», 1891 р.), яка стала відгуком на полемічну статтю опонента «Галицькі вірші», надруковану у львівській «Правді» (див.: Епістолярна спадщина... – С.16).

²⁴ Серед кржаного моря. Оповідання В.Чайченка. – Одеса, 1891.

²⁵ Кароєва Т. Підприємці у забезпеченні українськомовного читання в Російській імперії 1881–1916 рр. // Україна модерна. – Ч.22. – К., 2015. – С.97–98.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №40724. – Арк.1; №40725. – Арк.1.

²⁷ Епістолярна спадщина... – С.40–41, 55.

²⁸ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

²⁹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.291.

³⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

³¹ Епістолярна спадщина... – С.55.

³² Там само. – С.40–41, 55.

³³ Ініціал подано згідно з редакторськими заувагами до видання «Епістолярна спадщина...». При цьому можна висловити припущення, що в рукопису листа було нерозбірливо зазначено «Ю.», тобто йшлося про брата вченого – Юхима, котрий допомагав із коректурою творів для друку. Так, у листі до Б.Грінченка від 10 березня 1894 р.

Та невдачі з пошуками авторів не означали відмови організатора проєкту від «гарної ідеї»³⁴. З кінця 1891 р. ним опановує думка щодо можливості передруку вже виданих творів українських письменників у «народному» форматі. Таку пропозицію А.Кримський зробив Б.Грінченку, а на початку 1892 р. й І.Франкові, в якого попросив дозволу на перевидання збірки «В поті чола» (1890 р.), хоча й сумнівався у можливості отримання цензурної ухвали. Зрештою цей задум так і залишився незреалізованим³⁵. Натомість А.Кримський і Б.Грінченко скористалися з іншої нагоди популяризувати українську літературну класику: після того, як у серпні 1892 р. минуло 50 років від смерті Г.Квітки-Основ'яненка, його твори стали громадською власністю, що уможливило їх вільне перевидання. У квітні 1893 р. цензура дозволила друк «Марусі», а наприкінці року – «Сердешної Оксани», «Мертвецького великодня» та «Перекотиполя»³⁶.

Домовляючись із А.Кримським про видання українських творів, московський книгар відразу висунув умову, що замовник самостійно опікуватиметься проведенням рукописів через цензуру. Приписи цензорів значно корегували видавничі плани. Через них не вдалося надрукувати нову збірку Б.Грінченка «Зірка». З іншої («Божої ниви») «цензура викинула саму суть», після чого лубочник відмовився її друкувати. Прискіпливо переглядалися й раніше опубліковані твори. Так, із грінченкового «Веселого оповідача» при повторному цензурному розгляді було вилучено п'ять оповідань-жартів³⁷.

У цих умовах організатори проєкту вдавалися до випробуваних українськими активістами стратегій налагодження відносин із цензурними органами, однією з яких був обмін інформацією щодо доцільності надсилання творів до тієї чи іншої цензурної установи. У січні 1891 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченкові, що в Петербурзькому цензурному комітеті рукописи тримали «довго». У лютому 1892 р. просив товариша надсилати для друку «вже ухвалені цензурою книжки», водночас пропонуючи власні послуги у взаємодії з цензорами³⁸. У листопаді 1894 р. писав П.Житецькому, що московська цензура «лютіша» за київську щодо української белетристики: «Через мої руки йде щороку до тутешньої цензури 8–10 українських рукописів, – то з-поміж них ледве половину дозволяють». Приміром, Московський цензурний комітет заборонив друкувати Квітчин «Салдацький патрет», так і не виданий у Є.Губанова. Натомість у Києві «друкується любісінько»³⁹.

В епістолярію А.Кримського є згадки про хитрощі, до яких вони з Б.Грінченком удавалися задля отримання бажаних дозволів. Так, Квітчині повісті подавали до цензури «дуже поволі, щоб не звернути уваги»⁴⁰. У квітні 1893 р. А.Кримський зробив виправлення на вже ухваленому цензурою примірнику «Марусі»: при подачі рукопису, щоб цензура «не причепилася», замість фрази «под редакцией А.Потебни» поставив своє прізвище. І тільки після отримання позитивної відповіді «вимадав» цей напис, щоб він не був надрукований. У березні 1894 р., отримавши від Б.Грінченка черговий рукопис, А.Кримський замість того, щоб віднести його до

А.Кримський повідомив, що рукопис «Брат за брата» коректував саме його брат (див.: *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.143).

³⁴ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.46–49, 55–56; Епістолярна спадщина... – С.55–56.

³⁵ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.46–49.

³⁶ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.171, 112–113, 130.

³⁷ Епістолярна спадщина... – С.55, 58, 119–121.

³⁸ Там само. – С.40–41, 59–60.

³⁹ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.159–160.

⁴⁰ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.172.

цензурного комітету, порадив товаришеві «якнайшвидш» надіслати друкований примірник твору: «А без того справа затягнеться бозна на доки, – я не здивуюся, коли й на півроку!»⁴¹.

Утім при виборі творів для друку просвітникам доводилося рахуватися не лише з цензурними приписами, а й зі специфічними вимогами до змісту та оформлення книжок лубочного видавця, зорієнтованого на прибутковість. Для А.Кримського і Б.Грінченка друковані твори були освітнім засобом, а для їхнього ситуаційного компаньйона – товаром. А.Кримський засвідчував, що Є.Губанов був одноосібним «судцем» щодо визначення доцільності видання того чи іншого матеріалу: «Якщо рукопис припаде його тонкому лубочному смаку до вподоби, то він купує»⁴².

В очах Є.Губанова конкурентоспроможними на книжковому ринку були виявлено ті українські твори, які мали мелодраматичну або жартівливу основу. Він неодноразово повторював: «Я й далі охочо друкуватиму малоруські речі, аби тільки в їх була любовна зав'язка»; «найкраще підійдуть задля видання книжки з сюжетом любовним»; хвалився, що замовив написання повісті з «дуже гарним заголовком: “Нещасне кохання”!»; тому й від українських просвітників чекав «щось таке». А.Кримський добре розумів характер цих вимог: «Зі свого боку він навіть і правий: йому ж тра лубочної літератури!», а Б.Грінченко жартома обіцяв «вшкварити» якесь «Найнещасливіше кохання»⁴³.

У перемовинах із видавцем А.Кримському доводилося проявляти неабиякий дипломатичний талант, щоб читачі з народу зрештою отримали «путящі» книжки. Спочатку планував подавати на перегляд Є.Губанову всі ухвалені цензурою рукописи Б.Грінченка. Та навіть після відхилення книгарем «Божої ниви», попри непевність видавничої перспективи, продовжував закликаати товариша надсилати «свої і чужі» «корисні» матеріали⁴⁴. На жаль, не залишилося свідчень, як удалося надрукувати в лубочному видавництві геть «не любовне» оповідання «Серед крижаного моря» (1894 р.).

Першим рукописом, який лубочник погодився купити, став збірник оповідань Б.Грінченка «Діти». Однак видати його пообіцяв лише після зміни оригінальної назви, «мовляв, на книжку з таким титулом купців не знайдеться». Нова назва «Олеся. Украла. Грицько» мала натякати на наявність любовної лінії – використання власних імен у назвах лубочних книжок на українські теми було поширеним явищем. А.Кримський виправдовувався перед автором за те, що довелося дозволити «по черзі виставити на чолі збірки кожне з ваших трьох оповідань, через що видання придбало аж три форми!». Тоді він чи не вперше зрозумів важливість правильного оформлення угод із видавцем: «Мені це буде наука напередки: бути в подібних стосунках якнайточнішим»⁴⁵. Тим часом Є.Губанов вирішив видати кожне оповідання ще й окремою брошурою⁴⁶. У каталогах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського вдалося знайти дві: «Грицько» (1892 р.) та «Олеся» (1892 р.).

Невідомо, чи просив Є.Губанов рукописи з «жартами», але в лютому 1892 р. А.Кримський запропонував Б.Грінченку перевидати його «Веселого оповідача»⁴⁷. Ця «збірка усяких народних анекдот та жартів, що дихають свіжим, народним гумором», користувалася значним читацьким попитом, «народ купував цю книжку

⁴¹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.143.

⁴² Там само. – С.55–56.

⁴³ Епістолярна спадщина... – С.75–76, 59–60, 65–67, 68–71.

⁴⁴ Там само. – С.59–60.

⁴⁵ Там само. – С.75–76.

⁴⁶ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁴⁷ Епістолярна спадщина... – С.59–60.

залюбки». Для вченого ж важливо було те, що праця мала «й деяку етнографічну вагу»⁴⁸.

Свідченням політики компромісів між бажанням книгаря видавати комерційні бестселери і прагненням просвітників популяризувати українську літературу стали колізії з виданням повістей Г.Квітки-Основ'яненка. Після прийняття до друку «Веселого оповідача» (1893 р.) книгар прохав «чого-нибудь смешного, но не анекдотов, а целого»⁴⁹. Саме тоді товариші «підсунули Губанову для широкого популярного видання ще й Квітчині повісті»⁵⁰. Вже 9 грудня 1892 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченку, що видавець «охочо» пристав на цю пропозицію, іронічно додавши: «Але ж він нічого не тямить, хто такий був Квітка, і що він написав»⁵¹.

У липні 1893 р. А.Кримський «похвалився» О.Огоновському, що під його «доглядом вже надруковано одним з московських лубочників дещо по-українськи, а надрукується й ще»⁵². За всієї своєї скромності, і в 1928 р. не заперечував власної посередницької ролі у відносинах між Б.Грінченком і московським книговидавцем⁵³. Саме А.Кримський узяв на себе тягар вирішення фінансових, правових, редакторських питань. У січні 1891 р. недосвідченому юнакові це мабуть здавалося не такою важкою справою. Він обіцяв Б.Грінченку: «Я вже постараюся, щоб і з матеріального боку Ви не zostалися покривджені, і щоб видані були Ваші твори якнайкраще. Щоб Вас одзволити од усяких прикростей, я Вам даю слово, що за точність Губанова в сповненню обов'язків відповідатиму перед Вами я, а ніхто інший». Його товариш натомість не мав стільки оптимізму через сумний досвід співпраці з комерційними видавцями. З особливостями поводження з ними довелося познайомитися і А.Кримському. На початку 1892 р. він назвав Є.Губанова «страшним крутієм»: той обіцяв заплатити за рукопис «Божої ниви» 5 руб., але коли надійшов реченець, передав через прикажчика, що не хоче нічого друкувати українською. А.Кримський запідозрив «бажання зробити якесь шахрайство», адже знав, що книгар нещодавно придбав у Києві рукопис, щоб видати «хохлаччину». Просвітник спробував звернутися до інших московських лубочників, але в них на той час не було власної мережі розповсюдження книжок на українських теренах⁵⁴. Довелося повертатися до Є.Губанова, але «Божу ниву» той так і не видав – не задовольнив зміст після цензурних правок.

А.Кримський скаржився І.Франкові, що лубочники – «визискувачі: платять дуже-дуже мізерно»⁵⁵, і з тим доводилося миритися. Б.Грінченко добре знав про небажання комерційних книгарів сплачувати гонорари за рукописи. Попри це, переймаючись справою видання текстів для народного читання, висував дуже скромні фінансові умови друку своїх творів. Його єдиною обов'язковою умовою було отримання 100 примірників кожної надрукованої книжки для подальшого поширення. Звісно, був радий, коли вдавалося щось «викрутити» хоча б на поштові й «цензурні» витрати⁵⁶.

⁴⁸ Кримський А. Про лубочну українську літературу. – С.340–341.

⁴⁹ Епістолярна спадщина... – С.121.

⁵⁰ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁵¹ Епістолярна спадщина... – С.133.

⁵² Там само. – С.160–167.

⁵³ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

⁵⁴ Епістолярна спадщина... – С.40–41, 58.

⁵⁵ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.46–49.

⁵⁶ Епістолярна спадщина... – С.61–68.

Стараннями А.Кримського дещо вдавалося вторгувати. За рукопис «Серед крижаного моря» Є.Губанов обіцяв дати 10 руб.⁵⁷, за збірник «Діти» – 15 руб., а за «Веселого оповідача» – тільки 6 руб.: «Минулого разу я міг дати 15 руб., тому що там потрібні були талант і дарування. А тут що? Тут просто виписки! Тут дарування не потрібно». А.Кримський був обурений такою заявою книгаря («Коли б Ви бачили того Губ[анова], то зрозуміли б, як кумедно звучать в його устах слова “талант”, “дарування”») і розчарований марністю докладених зусиль («міг лиш виторгувати всього шість карб.! Він мені їх зараз і вилічив, сто прим[ірників] дасть по надрукуванню. Кепська справа!»). У листі до товариша підкреслював, що погодився на несправедливу оплату тільки через його авторську згоду на «всякі умови»⁵⁸.

Б.Грінченко не вимагав гонорару, але наполягав на ретельному оформленні передачі авторських прав на друк рукописів, з огляду на сумний досвід співпраці з київським книгарем С.Гомолинським, в якого «за малим не судом доводилось виривати» свої праці. Так, у березні 1892 р. запитував у А.Кримського, чи не треба «брати квиток» з Є.Губанова, навіть просто віддаючи тому рукописи на перегляд⁵⁹. Оскільки автор не мав можливості приїхати для оформлення дозвільних документів на друк своїх текстів, цим займався або А.Кримський, або його товариш Ю.Карпович, котрий, поміж іншим, оформив дозвіл на друк «Дітей», адже «інакше не випадало». Щоправда, ці папери без нотаріального підтвердження не мали «надто великої ваги». Для запобігання правовим колізіям, у 1892 р., на прохання А.Кримського, Б.Грінченко надав йому юридично оформлене доручення на підписання документів від свого імені. Прохав уважно стежити, щоб за угодою лубочник отримував право лише на одноразове видання його рукописів. Унесення цього пункту в дозвільні папери зіграло свою роль на початку 1900-х р., коли Є.Губанов марно намагався перевидавати «Веселого оповідача». 7 березня 1902 р. А.Кримський заспокоїв Б.Грінченка, що в укладеній угоді чітко вказувалося – видання має бути одноразовим:

«Удостоверяю, что составитель книги “Веселый оповидач”, которая в 189... году была, при моем посредстве, продана для издания московскому книгопродавцу-издателю Е.А.Губанову, является Борис Дмитриевич Гринченко. Удостоверяю также, что, продавая г[осподину] Губанову рукопись “Веселого оповидача”, я совершенно ясно поставил условие: г[осподин] Губанов получает право только на одно издание.

Агафангел Ефимович Крымский, э[кс]-о[рдинарный] профессор Лазаревского института восточных языков в Москве»⁶⁰.

Б.Грінченко знав, яку увагу селяни-читачі приділяли зовнішньому вигляду видань, тому, крім застереження авторських прав, просив товариша уважно стежити за додержанням технічних вимог друку рукописів: «Дбайте, щоб були малюнки на виданнях, виразний друк та добра брошуровка». Пояснював, що через погано згорнутий папір частина аркушів може випасти при розрізанні книжки: «Селяне не звикли обережно поводитися з книжками, – та ледві чи й можуть се робити. Тим треба давати на село книжку добре зброшурованою». З огляду на специфіку поведіння сільської аудиторії оцінював і значення назв книжок: «Селянин не дивиться на зміст, а

⁵⁷ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.130.

⁵⁸ Епістолярна спадщина... – С.121.

⁵⁹ Там само. – С.61–68.

⁶⁰ Там само. – С.66, 70, 332.

тільки на заголовок». Пояснення Б.Грінченка впливали на хід думок А.Кримського, на початку співпраці схильного розглядати значення назв із видавничого ракурсу: приміром, пропонував перейменувати «Веселого оповідача» для московського видання, щоб його не плутали з попереднім – дорожчим і коротшим. Б.Грінченко відмовився від пропозиції, пояснивши, що стару назву «вже де-не-де *знають* на селі (парубки охоче купують “В[еселого] оп[овідача]” читати на вечерницях)»⁶¹.

Окрему увагу Б.Грінченко просив звертати на оформлення книжок: обкладинки мали привертати увагу селян, за можливості – бути впізнаваними, на них обов'язково мав бути фірмовий знак видавництва: «Книгоноші охоче беруть книжки, видані відомим “лубочником” (“це їм рекомендація”)», а для читачів-початківців такі позначки були ознакою вартісної книжки. Згідно з цими рекомендаціями, А.Кримський відстежував, щоб надані ним рукописи були випущені у відповідному форматі та зовнішньо не відрізнялися від інших видань Є.Губанова⁶².

Предметом особливого піклування Б.Грінченка була наявність на обкладинках яскравих лубочних ілюстрацій, адже «книжки з малюнками на обгортці [...] завжди краще купують». Утім, як не дивно, цю вимогу Є.Губанов не завжди поспішав задовольняти. Приміром, для книжечки «Діти» ескіз було створено ще в лютому 1892 р., але до травня книгар передумав, вирішивши видати її без хромолітографії й зазначення назви своєї фірми на обкладинці. На той час А.Кримський оцінював ситуацію як просвітник-теоретик, тобто не бачив нічого поганого в позбавленні книжок надмірно яскравих мальованих «сорочок», про що писав Б.Грінченкові: «Розходитись в народі через офень Ваші книжки будуть так само гарно [...], а що вони матимуть прилічнійший вигляд, в цьому знову нема ж біди!»⁶³. Утім невдовзі він змінив думку, висловивши свої міркування у черговому огляді українських лубочних видань у «Зорі» (1893 р.): «На перший погляд цей збірничок не здаєть ся лубочним: нема ані мальованої обгортки, ані зазначення, що він виданий Губановим. Певне, що Губанов і так постараєть ся розповсюдити своє видання, а все-ж було-б краще, коли-б на обгортці знаходила ся хромолітографія, щоб селянин купував би цю книжку з більшою охотою». А.Кримський пояснював, що причиною зміни рішення книгара стали його сподівання на розширення читачької аудиторії за рахунок української освіченої публіки. Звідкись він дізнався про «українофілів», котрі, «хоч говорять один до одного мужицькою хохляцькою мовою, та самі вони – інтелігенти». Жодні вмовляння не змогли переконати його повернути лубочну хромолітографію на обкладинку: «Якщо я надам книжці лубочний вигляд, то одіб'ю од себе інтелігентних покупців». Із тієї ж причини Є.Губанов видав без «сорочки» й «Веселого оповідача»⁶⁴. Пошуком малюнка на обкладинку «Марусі» Г.Квітки-Основ'яненка опікувалися Б.Грінченко та А.Кримський, залучивши до створення зображення Г.Коваленка, який до того вже ілюстрував Грінченкові «Колоски»⁶⁵.

Для філолога А.Кримського одним із найважливіших завдань під час підготовки видань до друку було виправлення відомої вади лубочних видань, зазвичай сповнених граматичних помилок. Подекуди збільшенню кількості похибок «сприяли» чиновники цензурних комітетів. Так, у травні 1892 р. А.Кримський повідомляв Б.Грінченкові, що цензори зовсім «побожеволіли» – у черговому перевиданні Є.Губановим збірки «Молодий чорноморець» у багатьох словах повиправляли

⁶¹ Там само. – С.136–137, 419–422, 66, 70.

⁶² Там само. – С.419–422, 139.

⁶³ Там само. – С.59–60, 75–76, 419–422.

⁶⁴ *Кримський А.* Про лубочну українську літературу. – С.340–341.

⁶⁵ Епістолярна спадщина... – С.43–44.

-и- на -е- («девчина»)⁶⁶. Свій «внесок» робили й автори – «купчини» (часто-густо напівграмотні), і працівники друкарень.

А.Кримський власноруч займався технічною коректурою текстів, запланованих ним до видання: вичитував гранки, укладав «спис помилок»⁶⁷, контролював процес друку. Його засмучувало, що «дуже поволі робиться все» – і через загальну організацію видавничого процесу, і через втрату ним самим дієздатності під час частих хвороб⁶⁸. Але прикрі помилки все одно з'являлися у виданих книжечках, до чого, імовірно, все ж таки «докладалися» друкарі. Приміром, на одній із перших сторінок «Марусі» ім'я головної героїні написано з двома -с-, на наступній – уже з одним. Утім граматичними правками справа підготовки рукописів до друку не обмежувалася.

Випущені у видавництві Є.Губанова повісті Г.Квітки-Основ'яненка, що їх С.Павличко влучно назвала «першим українським маскультом»⁶⁹, були видані в популярному форматі ілюстрованих дешевих брошур, доступних масовому читачеві, однак їх літературна основа була оброблена згідно з уявленнями А.Кримського і Б.Грінченка про те, що просвіта селян повинна мати виразний національний характер. С.Павличко віднесла А.Кримського до «культурних націоналістів гердерівського типу, які надавали мові, її розвиткові, уніфікуванню та впорядкуванню надзвичайно важливого значення». На думку дослідниці, він органічно поєднував політику з мовою, націєтворчість – із мовознавством⁷⁰. Цю характеристику повною мірою можна докласти й до Б.Грінченка. Літературознавиця першою звернула увагу на зусилля організаторів проекту з виправлення текстів Г.Квітки-Основ'яненка, адже для обох концептуальне значення мала мова видань, «редакторську сторону» назвала цікавішою за самі видання. Готуючи до друку «Марусю» (перший Квітчин твір, виданий у Є.Губанова), Б.Грінченко запропонував видалити з тексту «москалізми»: «Не нам допомагати обрусінню, краще буде подати широкій українській масі Квітчині повісті очищені од чужого, негодящого елемента». А.Кримський, попри «всенський свій філологічний ригоризм», «для даного разу – визнав Грінченкову думку за добру, бо практичну, і згодився з ним». Під час редагування товариші не тільки замінювали «москалізми» на «народні» вирази, а й уносили правки до ідеологічної частини текстів. У «Листах до любезних земляків» А.Кримський «повимазував увесь (рясний, нівроку!) цареславний та антидемократичний елемент» і, щоб затерти сліди свого «злочину», надав брошурі інший заголовок: «Через що люди бідніють?»⁷¹.

На підставі спогадів А.Кримського 1928 р. С.Павличко стверджує, що саме він зредагував усі обрані для друку повісті Г.Квітки-Основ'яненка, крім «Марусі»⁷². Справді, науковець свідчив: «Дальші Квітчині повістки (“Перекотиполе”, “Сердешна Оксана”, “Мертвецький великдень”, “Конотопська відьма” з підкресленим зазначенням, оце – тільки *казка*) підготовляв для Губанова уже я сам, без Грінченка». Проте звертає на себе увагу і зроблене ним доповнення: вже в «Марусі» «московські слова позамінював українськими попереду Грінченко, а я, здобувши од нього виправлений примірник, поробив іще й сам скількись лексичних виправок»⁷³. У 1895 р. в листі П.Житецькому вчений відвертіше схарактеризував

⁶⁶ Там само. – С.75–76.

⁶⁷ *Кримський А.Ю.* Твори в п'яти томах. – С.55–56, 130.

⁶⁸ Епістолярна спадщина... – С.59–60.

⁶⁹ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... – С.292.

⁷⁰ Там само. – С.286.

⁷¹ Там само. – С.292–293.

⁷² Там само.

⁷³ *Кримський А.* Етнографічні й інші видання... – С.172.

свою роль у редагуванні («мову Квітчину я ткнув гаразд», прибравши «рабьєнків», «стало быть» та ін.)⁷⁴.

Назагал у матеріалах листування А.Кримського постає ширша, ніж у статті 1928 р., картина взаємодії зі Б.Грінченком у корегуванні мови творів Г.Квіткі-Основ'яненка. Ще у грудні 1892 р. саме А.Кримський звернувся до товариша з проханням зробити вибір повістей та попрацювати з текстами – «по своїй уподобі» визначити, що «викинути, а які переробити», вважаючи себе некомпетентним для цієї роботи. Виправлені твори планував віддати на переписування, потім віднести до цензури й на затвердження Є.Губанову. На початку січня 1893 р. Б.Грінченко зробив правки не лише до «Марусі», а й до «Перекотиполя», звернувши особливу увагу на спрощення правопису. А.Кримському доручив ще раз передивитися тексти після отримання, щоб не «проминути» якусь «історію». Той, своєю чергою, просив робити правки за якимсь із друкованих видань Квітчиних творів. Оскільки Б.Грінченко мав тільки по одному примірнику книжок письменника, то не міг відразу надсилати опрацьовані тексти, адже потрібно було «перекладати» й інші твори. Слідом за «Марусею» та «Перекотиполем», які пропонував для першочергового видання, збирався переглядати «Сердешну Оксану», «Салдацький патрет»⁷⁵.

Чому ж тоді публічну відповідальність за зроблені виправлення А.Кримський намагався взяти на себе? Задовго до 1928 р., у 1895 р., він виправдовувався перед своїм учителем словесності П.Житецьким: «А от не знаю, чи не вилаєте мене за мою редакцію, адже я видав не справжнього Квітку, а препарованого». Заочно вигороджував Б.Грінченка («найменше постраждала “Маруся”»), ніби захищаючи його від можливого громадського осуду, який був готовий прийняти винятково на себе: «Знаю добре, що багато дехто вилає мене за моє поведження, та дарма! про мене! мені здається, що я вчинив гаразд»⁷⁶.

Попри те, хто ж першим запропонував «препарувати» тексти Г.Квіткі-Основ'яненка, звернення Б.Грінченка про видалення з них «усіх видющих Квітчиних антиукраїнізмів»⁷⁷ пасувало до думок А.Кримського, висловлених у ході мовознавчих обговорень початку 1890-х рр. Переймає тим, що «наша літературна мова постаралася зовсім одбитися од народньої, страшенну силу набрала кованих слів та позичених», ще у квітні 1891 р. молодий науковець доводив у листі, що з української мови «слід повикидати» «кацапізми, рівно як і полонізми»⁷⁸. У справі редагування повістей Г.Квіткі-Основ'яненка філолог А.Кримський розумів міру відповідальності за зміни, внесені до оригінальних текстів, тому в публічній площині всі можливі закиди переадресовував на себе. Однак у практичній роботі підготовки книжок для народного читання такі зміни вважав виправданими. Звертає на себе увагу наведена у статті 1928 р., вочевидь переконлива для нього, аргументація Б.Грінченка: «Лубочні видання – не академічні, і поробити в них певні лексичні зміни не буде злочин». А.Кримський акцентував, що редагування було зроблене саме для цього типу видань: «Маруся» стала «першою отак спрепарованою для лубка Квітчиною повістю»⁷⁹. У листі П.Житецькому він пояснював: «Тільки ж я пересвідчений, що в лубочнім виданні препарувати Квітку *таки треба*, бо деякі місця в його творах смердять; незабаром подаю до цензури “Добре роби, добре й буде”, дак тую повістку

⁷⁴ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁷⁵ Епістолярна спадщина... – С.133, 136–137.

⁷⁶ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁷⁷ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171.

⁷⁸ Епістолярна спадщина... – С.104, 45–46.

⁷⁹ Кримський А. Етнографічні й інші видання... – С.171–172.

я *сильно* позмінюю»⁸⁰. З огляду на всі труднощі з друком популярних українських книжок просвітницького характеру (та націєтворчим посилом), народолюбство перемогло «філологічний ригоризм», але спосіб опису ситуації А.Кримським засвідчує внутрішні вагання при ухваленні рішення.

Перероблений твір Г.Квітки-Основ'яненка «Листи до любезних земляків», випущений під назвою «Через що люди бідніють?» (1896 р.), і «Пригоди» Д.Пилинського (1896 р.) завершили проект із видання в Москві українських книжок для народного читання. Ще у серпні 1895 р. А.Кримський писав Б.Грінченкові, що Квітчині повісті треба «швидше у лубочників додрукувати», адже якщо він виїде з Москви, то більше ніхто цього не зробить⁸¹, а наступного року він саме вирушив у відрядження на Близький Схід. Загадкою залишається інший факт. У 1899 р. в тій-таки фірмі Є.Губанова побачив світ ще один твір Г.Квітки-Основ'яненка – «Пан Халявський». Неясно, чи ця публікація була підготовлена А.Кримським (або кимсь із його оточення), чи з'явилася суто завдяки пошукам Є.Губановим «інтелігентних покупців», адже вийшла томом у 376 сторінок, тобто аж ніяк не в «народному» форматі. Принаймні в опублікованих листах А.Кримського згадок про редагування цього твору не знайдено.

За каталогами НБУВ удалося виявити такі книжки, випущені в рамках видавничої ініціативи А.Кримського та Б.Грінченка:

- 1) Грицько. Оповідання. Написав В.Чайченко. – Москва, 1892. – 54 с.
- 2) Олеся [та інші] оповідання. Написав В.Чайченко. – Москва, 1892. – 54 с.
- 3) Веселый оповидачъ. Упорядкував Б.Грінченко. – Москва, 1893. – 65+V с.
- 4) Серед крыжаного моря. Оповідання. Написав Василь Чайченко. – Москва, 1894. – 108 с.
- 5) Конотопська видьма. Казка, що написав йи Грицько Квитка, а впорядкував А.Крымський. – Москва, 1895. – 126 с.
- 6) Маруся. Повість Грицька Основьяненка. – Москва, 1894. – 178 с.
- 7) Перекаатиполе. Повість Грицька Квитки. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 106 с.
- 8) Мертвецкий велик-день. Казка Грицька Квитки-Основьяненка. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 108 с.
- 9) Сердешна Оксана. Повість Грицька Основьяненка. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1894. – 107 с.
- 10) Через що люды бидниють та що йим треба робыты. Порады Грицька Квитки. Впорядкував А.Крымський. – Москва, 1896. – 36 с.
- п) Прыгоды. (Малюнкы з жыття). Уклав Д.Пылынський. – Москва, 1896. – 61(2) с.

Для Б.Грінченка труднощі налагодження стосунків з Є.Губановим стали останньою краплею при ухваленні рішення щодо потреби «своєї хати». 1894 р., коли московський проект ще тривав, він заснував у Чернігові власне видавництво, поява якого започаткувала утворення сталих українських видавничих товариств національного характеру. Надалі, у другій половині 1890-х рр., постали «Київська спілка» (майбутній «Вік») у Києві, «Вс. І.Гуртом» у Харкові та петербурзька «Просвіта» («Благодійне товариство з поширення дешевих і загальнокорисних книг у народі»). На тлі

⁸⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – С.165–166.

⁸¹ Епістолярна спадщина... – С.184.

цензурних послаблень 1906 р. Б.Грінченко доклався до налагодження роботи київської «Просвіти»⁸².

А.Кримський своїми статтями про українську друковану продукцію московських лубочників зробив цю тему об'єктом аналітичних розважань вітчизняних інтелектуалів, що відбилосся й на практиках просвітництва. Зокрема наприкінці 1890-х рр. працівники книжкового складу «Киевской старины», усвідомлюючи брак українськомовної книги та значущість відповідних лубочних видань для широкої селянської аудиторії, вводили лубки до своїх асортиментних каталогів⁸³.

Слідом за вдалою спробою видання повістей Г.Квітки-Основ'яненка в «народному» форматі до справи популяризації творчої спадщини письменника на рубежі ХІХ–ХХ ст. долучилися й комерційні книгарі, і просвітницькі видавництва. У 1901 р. київський лубочник Т.Губанов (родич московського) видрукував «Сердешну Оксану», згадавши А.Кримського як редактора книжки. 1904 р. столичних книгар Д.Єфімов випустив «Пана Халявського». «Перекотиполе» неодноразово перевидавали просвітницькі видавництва: 1903 р. – Московське товариство поширення корисних книг випустило переклад повісті, зроблений В.Строменком; українською в 1894 та 1901 рр. цей твір удоступнювали для «народних» читачів активісти Харківського товариства поширення в народі грамотності; того ж 1901 р. – харківські видавці «Вс. І.Гуртом» під головуванням Г.Хоткевича; 1913 р. – діячі київського видавництва «Відродження».

Отже, всупереч заборонам на випуск українських популярних видань, А.Кримський і Б.Грінченко в 1892–1896 рр. спромоглися опублікувати принаймні п'ять назв книжок, призначених для народного читання (дешевих, скомпонованих за зразком комерційних брошур). Звернення до послуг московського лубочного книгаря вможливило не тільки їх друк у знайомому селянам форматі, а й поширення в українських селах через книготоргівельну мережу фірми Є.Губанова.

У відстоюванні ідей національної просвіти майбутніх читачів А.Кримський і Б.Грінченко особливу увагу приділяли відбору творів та їх редагуванню. Через брак нових рукописів, які відповідали б вимогам організаторів, цензорів і видавця, надруковані тексти, за єдиним винятком, були перевиданнями вже раніше випущених у світ. Поміж інших, опубліковано принаймні шість перероблених у просвітницьких цілях творів Г.Квітки-Основ'яненка.

Розгляд повсякденних проблем, які доводилося вирішувати ініціаторам проєкту, засвідчує роль одинаків-ентузіастів у просуванні справи «народної просвіти» в національному дусі: вирішення організаційних питань узяв на себе А.Кримський, а Б.Грінченко допомагав із добором і правкою текстів, давав поради щодо способів оформлення й підготовки книжок до друку та налагодження взаємодії з комерційним видавцем. Аналіз епістолярію українських діячів оприявнює широке громадське тло індивідуальних зусиль активістів із пошуків альтернативних стратегій подолання цензурних заборон, адже видавничі зусилля А.Кримського і Б.Грінченка були вписані у вибудовувану громадівцями систему відповідних практик й інтелектуальних контактів, інформаційним та координаційним осередком котрих на початку 1890-х рр. були галицькі часописи.

⁸² Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. – К., 1926. – С.20–21, 23; Лисенко О.В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. – К., 2008. – 180 с.; Волошенко В. Популяризація українознавства у виданнях «Просвіт» Наддніпрянщини на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип.1. – Ч.3. – Тернопіль, 2016. – С.36–41.

⁸³ Карова Т. Підприємці в забезпеченні... – С.98.

REFERENCES

1. Karoieva, T. (2015). Pidprijemtsi u zabezpechenni ukrainomovnoho chytannia v Rosiiskii imperii 1881–1916 rr. *Ukraina moderna*, 22, 93–115. [in Ukrainian].
2. Lysenko, O.V. (2008). “Prosvity” ta kooperatyvy v ukrainskomu suspilnomu seredovyschci na pochatku XX st. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Matvieieva, L.V. (Ed.) (2005). *Epistolarna spadshchyna Abatanbela Krymskoho (1890–1941)*. (vol.1: 1890–1917). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pavlychko, S. (2016). *Natsionalizm, seksualnist, orientalism: Skladnyi svit Abatanbela Krymskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Shandra, V.S. (2013). Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti. Boriak, H. (Ed.). *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnoho rebuliuvannia (1847–1914): Zbirnyk dokumentiv i materialiv, XX–XXX*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Voloshenko, V. (2016). Populiaryzatsiia ukrainoznavstva u vydanniakh “Prosvit”. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalno pedabohichnoho universytetu im. V.Hnatiuka. Ser. “Istoriia”, 1(3)*, 36–41. [in Ukrainian].

Viktoriia VOLOSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Tetiana NIKOLAIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Professor at Department of Political Technology,
Kyiv National Economics University named after V.Hetman
(Kyiv, Ukraine), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Contrary to Prohibitions: A Publishing Project of A.Krymskyi and B.Hrinchenko on Edition of the Ukrainian Books for “People’s Reading” (1892–1896)

Abstract. The aim of this research is to study the practices of issue of the Ukrainian books for people’s reading by A.Krymskyi and B.Hrinchenko in 1892–1896 on the basis of Moscow lubok publishing house of Ye.Gubanov with a focus on the description of the choice of the tools for national priorities advocating in the space between the official censorship institutions and commercial interests of the publisher. **Methodology** of the study is based on combining of the principles and methods of the studios of books and reading history and cultural anthropology. **Scientific novelty.** On the basis of the epistolary and journalistic heritage of A.Krymskyi and B.Hrinchenko, the circumstances of the project initiation are reconstructed. Established the factors influenced the choice of the works to be printed. There were revealed the behavioral strategies of project managers in establishing of the communication between the censorship authorities and commercial publishers to obtain the permits on print, to protect the manuscripts copyrights, to design and edit the texts. Summarized the information on the register of the Ukrainian books published by A.Krymskyi and B.Hrinchenko. Indicated the practical legacy of their printing initiatives. **Conclusions.** In spite of the bans on publishing of the Ukrainian popular editions, A.Krymskyi and B.Hrinchenko managed to publish at least 11 books for “people’s reading” in 1892–1896. The appeal to Moscow lubok publisher made it possible to print them in the format familiar to the peasants and to distribute in the Ukrainian villages. In upholding the ideas of national enlightenment, the initiators of the project paid special attention to the selection of works and their editing. Because of the lack of the manuscripts that met the requirements of the managers, censors, and publishers, the published books were mostly reprints of the earlier released editions. A look at the routine problems that the project managers had to solve reveals the role of the individual enthusiasts in distribution of “popular education” in the national spirit. At the same time, an analysis of the epistolary writings of Ukrainian activists reveals the broad civic futility of individual efforts by activists in search of alternative strategies for overcoming the censorship bans: publishing efforts of A.Krymskyi and B.Hrinchenko were written in the system of the publishing practices and intellectual contacts built by the public figures.

Keywords: Krymskyi, Hrinchenko, Ukrainian books, people’s reading, peasantry, censorship, commercial lubok publishing house, lubok literature, identity.